

FOURTH INTERNATIONAL CONFERENCE OF
THE ASIAN PHILOSOPHICAL ASSOCIATION

ICAPA 2009

*THE PATH TO ALLIANCE OF CIVILIZATIONS
THROUGH THE ASIAN COMMUNITY*

UNIVERSITAS INDONESIA
veritas, probitas, iustitia

4 - 6 NOVEMBER 2009

FATIH UNIVERSITY PRESS

2009

PROCEEDINGS OF THE FOURTH INTERNATIONAL
CONFERENCE OF ASIAN PHILOSOPHICAL ASSOCIATION

**THE PATH TO ALLIANCE OF CIVILIZATIONS
THROUGH THE ASIAN COMMUNITY**

Editors on behalf of the Organizing Committee

Prof. Dr. Alparslan Açıkgenç, Fatih University, Turkey

Prof. Dr. Choi Woo-Won, Pusan National University, Korea

Organizing Committee

Prof. Dr. Bambang Wibawarta, Dean, Faculty of Humanities, University of Indonesia

Prof. Dr. Komaruddin Hidayat, Rector, Syarif. Hidayatullah State Islamic University

Prof. Dr. Muhammad Amin Abdullah, Rector, Sunan Kalijaga State Islamic University

Prof. Dr. Ishii Yasuhito, Kyushu University, Japan

Prof. Dr. Nurten Gokalp, Gazi University, Ankara Turkey

Prof. Dr. Muhammet Akdis, Rector, Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Prof. Dr. Sanjaadorj Molor-Erdene, National University of Mongolia

Assist. Prof. Dr. Şengül Çelik, Fatih University, Istanbul, Turkey

 FATİH UNIVERSITY PRESS

Jakarta-Istanbul-Seoul

2009

Fatih University Library Cataloguing-in-Publication Data

Açıkgeç, Alparslan

Proceedings of the Fourth International Conference of Asian Philosophical Association

Türkiye, İstanbul: Fatih University, 2009

i-xi; 438 s., 27 cm. (Fatih University Press)

I. Asian Philosophical Association II. Asian Philosophy III. Asian Studies

KÜLTÜRÜMÜZDE KIYAS: KUR'AN VE HADİSLERDEN ÖRNEKLER

Syllogism in our Culture: Examples from the Qur'an and Hadith

İbrahim Çapak
Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye

Giriş

Kıyas, mantığın en önemli konusudur. Çünkü mantık konuları arasında yer alan kavram, tanım ve önerme konuları kıyasa hazırlık konumundadır. Kıyas, öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıkça geçerli bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifade ile kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu olarak, bir sonuç çıkarma işlemidir.¹ Geçerli bir kıyasın kurulabilmesi için doğrulaması ve yanlışlaması yapılabilen en az iki öncülün bulunması gerekir. Bir öncülün oluşabilmesi için de en az iki “bilgiye” yani kavrama ihtiyaç vardır, bu bilgilerden biri “konu”, diğeri ise “yüklem” olur. Böylece kıyas, iki öncülden ve her öncül de biri diğerine nisbet edilebilen iki bilgidен oluşmaktadır.² Kıyas temelde yüklemli (iktiranlı) ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılır. Bu çalışmada İslam kültüründe kıyasın nasıl anlaşıldığında dikkat çekerek kıyasın çeşitleri olan iktirani (yüklemli) ve şartlı kıyaslara Kur'an ve hadislerden bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Kültürümüzde Kıyas

Kültürümüzün her safhasında kıyas veya kıyaslar üzerinde durulmuştur. Çünkü ilk insan Hz. Âdem'den itibaren düşünce var olduğu için tabii olarak insanlar bazı şeyler arasında karşılaştırmalar yapmışlar ve bilinenlerden hareketler bilinmeyenlere ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bilindiği kadarıyla yüklemli kıyasları sistemli bir şekilde ele alan filozof Aristoteles, şartlı kıyasları ise ilk önce sistemli bir şekilde ele alanlar Stoacı filozoflardır. Fakat bu durum kıyasın Aristoteles öncesinde kullanılmadığı anlamına gelmez. Çünkü düşüncenin var olduğu andan itibaren sistemli olmasa da bir takım karşılatılmalar ve kıyaslamalar olmuştur. Aristoteles kıyası “kıyas bir sözdür ki kendisine bazı şeylerin konuşmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu verilenler dolayısıyla gerekli olarak çıkar” şeklinde tanımlamaktadır.³ Bazı Müslüman âlimler ise kıyası “önermelerden meydana getirilmiş ve bunların kabulü ile zorunlu olarak diğer bir önermeyi sonuç veren sözdür”⁴ diyerek Aristoteles'in tanımına benzer bir tanım ortaya koymuşlardır.

İslam dünyasına Grek felsefesi ile ilgili eserlerin tercüme edilmesi ile birlikte mantık eserleri üzerinde hassasiyetle durulduğu görülür. Nitekim ilk Müslüman filozof olarak kabul edilen Kindi, *Risaleler*'inde, Muallimu's-Sani olarak kabul edilen Farabi, *Kitabu Kıyasi's Sağir* ve diğer mantık eserlerinde İbn Sina, *İşarat ve Tenbihat*, *Necat* ve diğer bazı eserlerinde Gazali, *el-Mustasfa*, *Esasu'l-Kıyas*, *Kıstasu'l-Mustakim*, *Mi'yarü'l-İlm*, ve *Mihakkü'n-Naza* adlı eserlerinde İbn Rüşd, *Telhisü Mantkü Aristu*, *Kitabu Analitika ve Telhisü'l-Burhan'da*, İbn Hazm, *İhkam*, *Fasl*, ve *Takrib* adlı eserlerinde, F. Razi, *el-Muhassal*, *el-Mülahhas fi'l-Hikme ve'l-Mantık*, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihat* adlı eserlerinde Kazvini, *Risaletü's-Şemsiye*'de, Ebheri ise *İsagoci* ve *Keşfu'l-Hakaik* adlı eserlerinde kıyas konusunu ele almışlardır. Kıyas konusu ile ilgili yazar ve kitap listesi istenildiği kadar uzatılabilir. Çünkü neredeyse İslam dünyasının yetiştirdiği bütün filozoflar mantık özellikle de kıyas konusunu önemle ele almıştır. Kıyas konusu sadece mantık'ta değil kelem ve fıkıh gibi diğer birçok ilim tarafından da önemsenmiştir. Kalam İslam düşüncesini savunmada kıyastan istifade ederken fıkıh,

¹ el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980, s. 203; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 138; Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 122.

² Gazâlî, *el-Mustasfa*, Mısır, h. 1322, s. 29; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 70; *Miyaru'l-İlm*, s. 70.

³ Aristoteles, *Organon, Birinci Analitikler* (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1996, s. 5.

⁴ Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994, s. 69, 90; *Mi'yarü'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961, s. 131; *Mekasidu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961, s. 67; el-Katibi, Necmeddin, *Risaletü's-Şemsiyye*, *Islamic Philosophy* içinde, Frankfurt 2000. c. 89, s. 265.

hakkında hüküm bulunmayan şeyler hakkında kıyastan istifade eder. İslam mantık tarihinde kıyas önemle ele alınmakla birlikte Kur'an ve Hadis alanında kullanımıyla ilgili pek çalışmalar bulunmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla sadece Gazali, *Kıyasu'l-Mustakim* adlı eserinde kıyas şekil ve çeşitlerine Kur'an ayetlerinden bazı örnekler vermekte, Batınilerin ortaya koyduğu bazı yanlışlıklara dikkat çekmektedir.

Endülüslü meşhur âlim İbn Hazm kıyas konusu üzerinde dururken fihhi kıyas olarak da isimlendirilen analojinin geçersizliğini iddia etmekte ve analojiden hareketle dini konularda bağlayıcı bir sonuca varılmayacağına dikkat çekmektedir. Kıyas konusunda Gazalinin görüşleri konumuz açısından son derece önemlidir. Çünkü *Kıyasu'l-Mustakim* adlı eserinde Burhan olarak da isimlendirdiği kıyasın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazâlî, kıyas şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini şu sözlerle dile getirmektedir: “Ben bu ölçüleri Kur'an'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilâhi bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvalini, kabir azabını, ehli fücurun maruz kalacağı azabı, taat ehlinin göreceği mükâfatı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'an'a ve hadislere uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (a.s) sadıktır ve Kur'an hakır.”⁵ Görüldüğü gibi Gazâlî kıyas şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini ve kıyas şekillerinin hem Kur'an'a hem de hadislere uygun olduğunu ifade etmektedir. Gazâlî, Kur'an ölçülerinin isimlendirmelerini ilk defa kendisinin yaptığını, bu ölçüleri de Kur'an'dan çıkardığını, kendisinden önce bu ölçüleri Kur'an'dan herhangi bir kimsenin çıkarıp çıkarmadığını bilmediğini, fakat ölçülerin esasını ilk çıkaranın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Yine Gazali, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'den önce yaşamış bazı bilginlerin de bu ölçüleri kullandıklarına ve söz konusu ölçüleri İbrahim ve Musa (a.s)'ın suhuflarından öğrendiklerine dikkat çekmektedir.⁶

Gazâlî'ye göre doğru ile yanlış ortaya çıkaran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan “kıyasu'l-müstakim” Allah'ın Kur'an'da zikrettiği ve Cebrail aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür.⁷ Yani kıyasu'l-müstakim, yüklümlü kıyasın üç şekli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı kıyaslardır. Bu ölçüleri “mevazinü'l-akliyat” olarak da isimlendiren⁸ Gazâlî, bunların Allah tarafından konduğunu, Cebrail (a.s) tarafından öğretildiğini, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmektedir.⁹ O, kıyas şekil ve çeşitlerini nerelerde kullanılabileceğini ise şu ifadelerle dile getirmektedir: “Ben bu ölçülerle sadece dini bilgileri değil, riyazî (matematik/aritmetik), hendesî (geometri), tabii, fikhî, kelâmî... hasılı vaz'ı olmayan her hakiki ilmi ölçerim. Bu ölçülerle o ilimlerin hak olanlarını batıl olanlarından ayırt ederim. Bu ölçüler kıyas-ı müstakim'dir; Kur'an'ın refikidir.”¹⁰

Bütün Müslüman mantıkçılarda olduğu gibi 18. yüzyıl âlimlerinden olan Gelenbevi'ye göre de mantığın belkemiğini kıyas oluşturur. Ona göre hüccet adı da verile kıyas, mantık ilminin ulaşmak istediği en son ve en yüce gayedir.¹¹ 19. yüzyıl âlimlerinden olan Cevdet Paşa ise *Mi'yarı Sedat* adlı eserinde kıyası son derece önemle incelemekte, amacı ve faydasına dikkat çekmektedir.¹² Kısaca yer vermeye çalıştığımız bilgilerden kültürümüzde kıyasın son derece önemsendiği ve ilgili bir çok çalışmanın yapıldığı anlaşılmaktadır.

Verdiğimiz bu özet bilgilerden sonra klasik mantık kitaplarında iktirani ve istisnai diğer bir ifade ile yüklümlü ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılan kıyaslar üzerinde kısaca durarak, bunlara Kur'an ve hadislerden örnekler vermeye çalışacağız.

⁵ Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, Mısır 1900, s. 82-83.

⁶ *Age.*, s. 59.

⁷ Bkz. Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 20-26, *Miyaru'l-İlm*, s. 131-134, Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazali*, Beyrut 1989, s. 159-160.)

⁸ Gazâlî, *Esasu'l-Kiyas*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 26.

⁹ Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 26.

¹⁰ *Age.*, s. 105.

¹¹ Bkz. Abdülkuddus Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 1993, s. 96-97.

¹² Bkz. A. Cevdet Paşa, *Mi'yarı Sedat*, (Açıklamalarla Sad. H. Tahsin Feyizli) Ankara 1998, s. 93 vd.

1. Yüklemlî Kıyas

Yüklemlî kıyas, sonucu öncüllerde açık bir şekilde ifade edilmeyen kıyastır.¹³ İki öncülün birleştirilmesine “iktiran”, iki öncülün birleştirilmesi biçimine yani orta terimin öncüllerdeki yerine göre oluşan duruma “şekil” denir. İki öncülün birleştirilmesi üç şekilde gerçekleşir: Orta terim, iki öncülden birinde yüklem diğerinde konu ise *birinci şekil*, orta terim, her iki öncülde de yüklem ise *ikinci şekil*; orta terim, her iki öncülde de konu ise *üçüncü şekil* meydana gelir.¹⁴ Birinci şekil, en açık şekil olduğu için ikinci ve üçüncü şekiller birinci şekle irca edilerek açık hale getirilir.¹⁵ Kıyasın her üç şeklinde de; iki olumsuz, iki tikel öncülden oluşan kıyaslar sonuç vermez.¹⁶ Bir kıyasın gerçekleşebilmesi için orta terimin her iki öncülde de bulunması zorunludur, eğer iki öncül arasında ortak terim olmazsa kıyas gerçekleşmez.

a. Kıyasın Birinci Şekli

Yukarıda da ifade edildiği gibi kıyasın birinci şeklinde, orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem olmalıdır. Küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olması gerekir. Ayrıca kıyasın bu şeklinde, kıyasın öncüllerinden hiçbiri tikel olumsuz olmamalıdır.¹⁷ Kıyasın bu şekli diğer şekillerden daha üstün kabul edilir. Çünkü bu şekil apaçık olup ek bilgiye ihtiyaç duymaz ve başka şekillere irca edilmeden anlaşılır. Ayrıca bu şekil tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz olmak üzere dört ayrı şekilde de sonuç verir.¹⁸

Gazâlî’ye göre bu şekil, Hz. İbrahim’in şeklidir ve Hz İbrahim bu şekli Nemrut’a karşı kullanmıştır. Biz de kıyasın bu şeklini (mizan) Kur’an vasıtasıyla ondan öğreniyoruz. Şöyle ki; Nemrut yaşadığı dönemde uluhiyyet iddiasında bulunmuştur. Ona göre uluhiyyet, her şeye kadir olan demek idi. İbrahim (a.s), ona karşı bu kıyas şeklini Bakara suresinin 258. ayetinde geçen şu ifadelerle kurmuştur:

İlah, benim ilâhımdır.

Çünkü O, dirilten ve öldürenidir.

O, ona kadirdir, sen kadir değilsin.

Nemrut: “Ben de diriltir, öldürürüm”¹⁹ demişti.

Nemrut bu sözüyle normal doğum yoluyla insanın hayat bulmasını, bir cellada katlettirmek suretiyle de onu öldürmeyi kastediyordu. İbrahim (a.s) onun cevabı üzerine bu yolla kendisini ikna etmenin güçlüğünü anlayarak başka bir ikna yolunu seçmiştir, bu da yine Bakara süresinin 258. ayetinde zikredilmektedir:

“Allah, Güneşi doğudan getirir, haydi sen de onu batıdan getir!” deyince Allah’ı inkar eden Nemrut şaşırıp kaldı.”²⁰

Zikredilen ayetin tam kıyas şekli ise şöyledir:

Güneşi doğurmaya kadir olan her zat İlâhtır.

Benim İlâhım güneşi doğurmaya kadirdir.

O halde benim İlâhım İlâhtır.

Bu kıyasta “İlah, güneşi doğurmaya kadir olandır” önermesinden şüphe edilemez. Çünkü münazara yapmakta olan İbrahim (a.s) ile Nemrut ve herkese göre İlah, her şeye kadir olandır. Güneşi doğurmak ise bu her şey cümlesindedir. Bu, ittifakla kabul edilen bir öncüldür. “Güneşi doğurmaya kadir olan

¹³ Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003, s. 19.

¹⁴ Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, s. 68-69; *Miyaru'l-İlm*, s. 134; *el-Mustasfa*, s. 39; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 92. Bkz. İbn Sina, *Necat*, (tahk. el-Kurdi Muhyiddin Sabri) Mısır, h.1331, s. 49.

¹⁵ Gazâlî, *el-Mustasfa*, s. 39; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 92.

¹⁶ Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, s. 69.

¹⁷ Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 147; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 93; *el-Mustasfa*, s. 40. Daha geniş bilgi için bk. Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 153 vd.

¹⁸ Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, 70; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l-Gazali*, Beyrut 1989, s. 120; İbn Hazm, *et-Takrib li'l Hadd'il-Mantık ve'l Madhal İleyhi*, (tahk. İhsan Abbas), Beyrut, Trhz. s. 116-117. Bkz. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s. 118-119; Yaren, Tahir, *age.*, s 26-27.

¹⁹ Bakara, 2/258.

²⁰ Bakara, 2/258.

Allah'tır" öncülü ise müşahede ile bilinmektedir. Çünkü Nemrut'un da, Allah'ın haricindeki diğer bütün varlıkların da güneşi doğurmaktan ve hareket ettirmekten aciz oldukları hissen müşahede edilmektedir. O halde ittifakla kabul edilen birinci öncül ile müşahedeyle bilinen ikinci öncülün bilinmesinden Nemrut'un, güneşi doğurmağa muktedir olamadığı sonucu çıkmaktadır.²¹ Bu durumu şu şekilde de ifade edebiliriz:

Benim Rabbim Güneşi doğurandır.

Güneşi doğuran ise İlah'tır.

*O halde benim Rabbim İlah'tır.*²²

Kıyasın bu şekline, Hz. Peygamberin şu hadislerini örnek verebiliriz:

- *"Her iyi olan şey sadakadır. Kardeşini güler yüzle karşılaman ve kendi kovandan kardeşinin kovasına boşaltman iyi olan şeylerdir."*²³ Bu hadis, kıyasın birinci şeklinin formuna şu şekilde sokulabilir.

Her iyi ola şey sadakadır. (Büyük önerme)

Kardeşini güler yüz ile karşılaman iyi olan şeydir. (Küçük önerme)

O halde kardeşini güler yüzle karşılaman sadakadır. (Sonuç)

Bu kıyasta "iyi olan şey" orta terim, "sadaka" büyük terim, "güler yüzle karşılama" ise küçük terimdir. "Her iyi olan şey sadakadır" önermesi büyük önerme, "Kardeşini güler yüz ile karşılaman iyi olan şeydir" önermesi ise küçük önermedir. İlk iki öncülü kabul eden kişi sonucu da kabul etmek zorundadır.

Kıyasın birinci şekline vereceğimiz ikinci hadis şöyledir:

- *"Kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan bir kimse, cehenneme giremez." Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan da cennet'e giremez.*²⁴ Bu hadisi olumlu anlamda şu şekilde kıyas formuna sokabiliriz:

Kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan herkes, cennete girer. (Büyük önerme)

Ebu Talip'in kalbinde hardal tanesi kadar iman vardı. (Küçük önerme)

O halde Ebu Talip cennete girer. (Sonuç)

Bu hadisten kıyasın birinci şeklinin olumsuz şekli ise şöyle kurulabilir:

Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimse cennete giremez. (Büyük önerme)

Ebu Cehil'in kibirli olduğu bilinmektedir. (Küçük önerme)

*O halde Ebu Cehil cennete giremez. (Sonuç)*²⁵

b. Kıyasın İkinci Şekli

Yüklemlili kıyasın ikinci şeklinde orta terim her iki öncülde de yüklem olmalıdır. Nitelikleri bakımından öncüllerin birbirlerinden farklı olması, yani öncülün bir tanesinin olumlu, diğerinin olumsuz olması gerekir.²⁶ Nitelik bakımından öncüller birbirlerinden farklı oldukları için sonuç daima olumsuz olur.²⁷ Kıyasın birinci şeklinde olduğu gibi büyük öncülün tümel olması gerekir.²⁸

Gazâlî'ye göre, İbrahim (a.s), şanına layık olmayan niteliklerden Allah'ı tenzih hususunda bu ölçüyü kullanmıştır. Aynı zamanda onunla ölçmeyi bize de öğretmiştir.²⁹

İbrahim (a.s) *"...Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem"*³⁰ demiştir.

²¹ Gazali, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 31-32.

²² Bkz. *Age.*, s. 33, *Miyaru'l-İlm*, s. 134-136.

²³ *Seçme Hadisler* (tashih Abdil Aktaş) Diyanet İşleri Baş. Yay., Ankara 2000, s. 44.

²⁴ *Age.*, s. 81.

²⁵ Daha geniş bilgi için Bkz. Çapak, İbrahim, "Kıyasın Hz. Peygamberin Hadislerine Uygulanması Üzerine Bir Deneme", *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 472 vd.

²⁶ Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 141, 148; *Mekasidu'l-Felasife*, s. 77; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazâlî*, s. 121; Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s.119-120.

²⁷ Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, s. 93; *Miyaru'l-İlm*, s. 138,148; *el-Mustasfa*, s. 40; *Mekasidu'l-Felasife*, s. 70.

²⁸ Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 141; *Mekasidu'l-Felasife*, s. 77; Acem, Refik, *age.*, s. 121.

²⁹ Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 44.

³⁰ En'am, 6/76.

Bu ayetin kıyas formu ile ifadesi şöyledir:

Ay batar, değişir.

İlâh batmaz, değişmez.

O halde Ay İlâh değildir.

Kur'an, az sözle çok şey ifade etme esasına dayandığından bu şekil kısaca ifade edilmiştir. Ay'ın İlâh olmadığını kesinlikle ifade etmek ancak birinci ve ikinci öncüllerin bilinmesiyle mümkündür.

Ay batar, değişir. (Birinci öncül)

İlah batmaz, değişmez. (İkinci öncül)

Bu iki öncül bilindikten sonra, *Ay İlâh değildir* sonucu zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu iki öncülden birincisi olan "Ay'ın batması ve değişmesi" his ile bilinirken ikinci öncül, İbrahim (a.s)'da hasıl olan bilgidir. Çünkü her ne kadar onun için bu bilgi evveli olmasa da o, "İlah'ın değişmeyeceğini" biliyordu. Gazâlî'ye göre bu bilgi "İlah değişmez", "Her değişen hadistir" öncüllerinden faydalanılarak elde edilmiştir.³¹

Konuya verebileceğimiz diğer bir ayet de şöyle denmektedir: *De ki: "Ey Yahudiler, eğer insanlar arasında yalnızca kendinizi Allah'ın dostu zannediyorsanız, haydi ölümü temenni edin, samimi iseniz. Ama onlar, yaptıkları işler yüzünden ölümü asla temenni etmezler. Allah zalimleri bilir."*³² Bu ayete göre Yahudiler, Allah'ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dostu kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü istememektedirler. Bundan, zorunlu olarak "Yahudiler Allah'ın dostu değildirler" sonucu çıkar. Bunun kıyasla ifadesi şöyledir:

Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.

Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulamamaktadırlar.

O halde Yahudiler Allah'ın dostu değildirler.

Allah'ın dostu ona kavuşmayı temenni eder. Bu nitelik, Yahudilerde yoktur. Buna göre Allah'ın dostu olma ile Yahudi birbirine zıttır. Çünkü birinde bulunan bir nitelik, diğerinde bulunmamaktadır. O halde Allah'ın dostu, Yahudi; Yahudi de Allah'ın dostu olamaz.³³

Kıyasın ikinci şekline şu hadisleri örnek verebiliriz:

- *"(Dünyaca) kendinizden aşağı olanlara bakınız. Sizden üstün olanlara bakmayınız. Elinizde olan ni'meti hor görmemenize en yararlısı budur."*³⁴ Bu hadis kıyas formuna şu şekilde sokulabilir:

Elinizdeki nimeti hor görmemeniz için dünyaca sizden aşağı olanlara bakınız.

Ahmet kendinden aşağı olanlara bakmamaktadır.

O halde Ahmet elindeki nimeti hor görmektedir.

Hz. Peygamber'in zikredilen hadisinden kurduğumuz bu kıyasta, ilk öncül büyük önerme; ikinci öncül küçük önermedir; "aşağı olanlara bakmak" orta terim, "Ahmet" küçük terim, "elde olanı hor görmek" ise büyük terimdir. Kıyasın bu şekline verebileceğimiz diğer hadis de şöyledir:

- *"Bir Allah'tan başka ibadete layık hiçbir İlâh yoktur, mülk O'nundur. Hamd O'na mahsustur, her şeye kudreti yeter"*³⁵ Bu hadisten ikinci şekilden şu kıyasları oluşturabiliriz.

Allah'tan başka ibadete layık hiçbir İlâh yoktur.

O, her şeye kudreti yeten ilahtır.

O halde her şeye kudreti yeten Allah'tan başka ibadete layık olan yoktur.

Allah'ın her şeye kudreti yeter.

Nemrut'un hiç bir şeye kudreti yetmez.

O halde Nemrut Allah değildir.

³¹ Gazali, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 41.

³² Cuma, 62/6-7.

³³ Gazali, *age.*, s. 43-44; *Miracussalikin, Resail*'in içinde, Beyrut, trhz., s. 110.

³⁴ *Riyazü's-Salihin*, (çev. Kıvamüddin Bulsan, Hasan Hüsnü Erdem), *DİB. Yay.* C.I. Ankara 1990, s. 504.

³⁵ *Age.*, C.III. s. 26.

Hız. Peygamberin hadisinden hareketle kıyasın ikinci şeklinde oluşturduğumuz birinci kıyasta, sadece Allah'ın ibadete layık olduğu, ikinci kıyasta da ilahlığını ilan eden Nemrut'un ilah olmadığı sonucuna varılmaktadır.

c. Kıyasın Üçüncü Şekli

Bu şekilde, orta terim, her iki öncülde de konu olmalıdır. Küçük öncül olumlu veya onun hükmünde olmalıdır. Sonuç daima tikel olur.³⁶ Öncüllerden birinin tümel olması gerekir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi bir kıyasta iki tikel öncülden sonuç çıkmaz.³⁷ Gazâlî, Allah'ın, bu şekli Kur'an yoluyla Hz. Muhammed'e öğrettiğini ifade etmektedir.

Kıyasın üçüncü şekline şu ayeti örnek verebiliriz: *“Yahudiler: Allah, beşere hiçbir şeyi indirmemiştir demekle Allah'ı kadrinin hakkını vererek takdir etmediler. De ki: Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kağıtlar haline koyup işinize geleni göstererek açıkladığımız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?”*³⁸ Aşağıdaki kıyas, Yahudilerin “Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir” iddialarının geçersiz olduğunu göstermektedir. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s) bir insandır. (Birinci öncül)

*Musa (a.s)'a Allah'tan kitap gelmiştir.*³⁹ (İkinci öncül)

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak *“Bazı insanlara kitap indirilmiş, vahiy gelmiştir”* sonucu çıkar. İşte bu kıyasla “Allah hiçbir insana asla kitap göndermemiştir” şeklindeki iddia çürütülmüş olur. Bu iki öncülden birincisinin doğruluğu his ile, ikincisinin doğruluğu ise Yahudilerin itiraflarıyla sabittir. Çünkü onlar, Musa (a.s)'a indirilen kitabın esaslarından bazılarını gizlemiş, bazılarını açığa vurmuşlardır. Nitekim Allah *“İşinize geleni gösterip açıkladığımız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?”*⁴⁰ şeklinde buyurmaktadır.⁴¹

Kıyasın üçüncü şekline şu hadisleri örnek verebiliriz:

- *“Hiddet şeytandır, şeytan da ateşten yaratılmıştır. Ateş ise ancak su ile söndürülür. Binaenaleyh, biriniz hiddetlendiğinde abdest alsın.”*⁴² Bu hadisten kıyasın üçüncü şeklinden şöyle bir kıyas kurulabilir.

Her türlü hiddet şeytandır.

Her türlü hiddet kötüdür.

O halde bazı kötülükler şeytandır.

Bu kıyasta ilk öncül büyük önerme; ikinci öncül küçük önermedir. “Her türlü hiddet” ifadesi orta terim, “kötü” ifadesi küçük terim, “şeytan” ifadesi ise büyük terimdir.

Kıyasın bu şekline şu hadis de örnek verilebilir.

- *“Kibirli ve kendinde var olmayan şeylerle övünen kimse cennete giremez”*.⁴³

Hiçbir kibirli ve kendinde var olmayan şeylerle övünen kimse cennete giremez.

Her kibirli ve kendinde olmayan şeylerle övünen kendini üstün gören kimsedir.

O halde bazı kendisini üstün gören kimseler cennete giremez.

Kıyasın bu şekline verdiğimiz her iki örneğin öncülleri tümeldir. İkinci öncülleri tikel olarak döndürülür. Dolayısıyla sonuç tikel olur. Her iki kıyasın sonucunun tikel olması hükmün geride kalan diğerleri için geçerli olmadığını göstermez. Yani “Bazı kendisini üstün gören kimseler cennete giremez” ifadesinden hareketle diğer bazı kendilerini üstün gören kimseler cennete girebilir sonucu çıkmaz.

³⁶ Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, s. 94; *Mekasıdu'l-Felasife*, s. 80. Ayrıca bkz. *Miyaru'l-İlm*, s. 141-142, 146,148; Öner, N., *age.*, s. 121.

³⁷ Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, s. 80; *Miyaru'l-İlm*, s. 146.

³⁸ 6 En'am, 91.

³⁹ *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 45; *Esasu'l-Kıyas*, s. 30.

⁴⁰ En'am, 6/91.

⁴¹ Gazali, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 46; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazali*, s. 164.

⁴² *Seçme Hadisler*, s. 66.

⁴³ *Age.*, s. 86.

2. Şartlı Kıyaslar

Şartlı kıyaslar, yüklemli kıyaslarda olduğu gibi iki öncülden meydana gelirler. Şartlı kıyaslar bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Bitişik Şartlı Kıyaslar

Bitişik şartlı kıyaslar iki öncülden meydana gelir. Birinci öncül iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz halidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişigi (nakiz) sonuç olarak ortaya çıkar.⁴⁴ Yani bitişik şartlı kıyasların ilk öncülü bitişik şartlı önermeden oluşur. Bitişik şartlı önermede bir hüküm diğer hükme bir şart ile bağlı olur. Buna göre bir hükmün doğruluğu da yanlışlığı da diğer hükme bağlıdır. Bu kıyas şeklinde, öncülleri birbirine bağlayan şart “eğer.... ise” ifadesidir. Bitişik şartlı kıyaslarda, dört mod bulunur. Bunların ikisi sonuç verirken, ikisi de sonuç vermez. Yani mukaddemi onaylama ve taliyi onaylamama sonuç verirken, mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama sonuç vermez.

Bitişik şartlı kıyaslara şu ayetler örnek verilebilir:

“Eğer yerde ve gökte Allah’ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmazsınız, ikisi de bozulup gitmişti. Arşın Rabbi olan Allah onların nitelendirdikleri şeylerden yücedir.”⁴⁵ “De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah’la beraber başka ilâhlar olsaydı, onlar arşın sahibine karşı (onu arşından indirmek için) mutlaka bir yol ararlardı.”⁴⁶

Birinci ayetin kıyas formu şöyledir:

Eğer âlemde iki ilâh olsaydı, mutlaka fesatlık çıkardı. (Birinci öncül).

Âlemde fesatlık çıkmadığı bilinmektedir. (İkinci öncül).

O halde âlemde bir ilâh bulunmaktadır.⁴⁷ (Sonuç)

İkinci ayetin kıyas formu ise şöyledir:

Eğer Arş’ın sahibi (Allah) ile beraber başka ilâhlar bulunmuş olsaydı, mutlaka arş sahibinden arzuları olurdu. (Birinci öncül).

Var oldukları tasavvur edilen bu ilâhların bir talepte bulunmadıkları bilinmektedir. (İkinci öncül).

O halde Arş sahibinden başka ilâh mevcut değildir. (Sonuç)

Bitişik şartlı kıyasa şu hadisi örnek verebiliriz.

“Anne, babanıza iyilik edin ve ihsanda bulunun ki, çocuklarınız da size itaat etsin ve saygı gösterebilirler. İffetli ve nâmuslu olun ki, kadınlarınız da iffetli ve nâmuslu olsunlar”.⁴⁸ Bu hadis, şu şekilde bitişik şartlı kıyas formuna sokulabilir.

Anne babanıza iyilik ederseniz çocuklarınız size karşı itaatli olur.

Anne ve babanıza iyilik yaptınız.

O halde çocuklarınız size karşı itaatli olur. (geçerli/mukaddemi onaylama)

Anne babanıza iyilik ederseniz çocuklarınız size karşı itaatli olur.

Çocuklarınız size karşı itaatli değildir.

O halde anne babanıza iyilik etmediniz. (geçerli/taliyi onaylamama)

Anne babanıza iyilik ederseniz çocuklarınız size itaatli olur.

Çocuklarınız size itaat ediyor.

O halde anne babanıza iyilik ettiniz. (geçersiz/taliyi onaylama). Yani sizin anne ve babanıza iyilik etmeniz, çocuklarınızın da zorunlu olarak itaatli olmasını gerektirirken; çocuklarınızın itaatli olması sizin de önceden iyilik ettiğinize zorunlu bir şekilde delil teşkil etmez.

⁴⁴ Gazâlî, *Miyaru’l-İlm*, s. 151; *el-Mustasfa*, s. 40; *Mihakkü’n-Nazar*, s. 95; Fârâbî, *K. Kıyasu’l Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990, s. 66. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 125; Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 2003, s. 94, *Kıyasların Yapısı*, s. 47.

⁴⁵ Enbiya, 21/22.

⁴⁶ İsrâ, 17/42.

⁴⁷ Gazali, *Kıyas ’ul-Mustakim*, s. 52; *Esasu ’l-Kıyas*, s. 32.

⁴⁸ *Seçme Hadisler* s. 143.

Anne babanıza iyilik ederseniz çocuklarınız size karşı itaatli olur.

Anne babanıza iyilik yapmadınız.

O halde çocuklarınız size karşı itaatli olmaz. (geçersiz/mukaddemi onaylamama). Yani anne ve babanıza iyilik yapmamanız çocuklarınızın da zorunlu olarak size iyilik yapmayacağı sonucunu gerektirmez.

Bu kıyasta da görüldüğü gibi Hz. Peygamberin hadisinden hareketle kurduğumuz bitişik şartlı kıyas iki şekilde geçerli sonuç verirken, iki şekilde de geçersiz sonuç vermektedir.

b. Ayrık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü ayrıık şartlı önermelerden oluşan kıyaslara ayrıık şartlı kıyaslar denir.⁴⁹ Bu kıyas çeşidinde, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğlerinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa talisi olumsuz; tali olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tali arasında bir teanüd yani bir tezat oluşur.⁵⁰ Bu kıyasların birinci önermesi “ya..., ya da” bağlaçları ile kurulur. Ayrık şartlı kıyaslarda birinci öncülde yer alan önermelerden biri istisna edilerek sonuca varılır. Buna göre mukaddemi onaylama ve reddetme, taliyi onaylama ve reddetme olmak üzere dört mod karşımıza çıkar. Ayrık şartlı kıyaslarda her bir kısım diğlerinden farklı ve birbirine zıt olur. Birinci öncülde iki veya daha fazla önermenin olması mümkündür.

Ayrık şartlı kıyaslara Kur’an’da, Hz. Muhammed’e hitapla başlayan şu ayeti örnek verebiliriz:

*“De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz.”*⁵¹ Bu ayetin ayrıık şartlı kıyas şekline dönüştürülmesi ise şöyledir:

Ya biz açık bir dalâletteyiz veya siz açık bir dalâlettesiniz. (Birinci öncül).

Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir. (İkinci öncül).

*O halde siz dalâlettesiniz.*⁵² (Sonuç)

Bu kıyastaki ikinci öncülün doğruluğunu ayette geçen “Allah sizi gökten ve yerden rızıklandırır” ifadesiyle ispat etmektedir. Ayete göre inananlar, Allah’ın kendilerini yağmur yağdırmak suretiyle gökten, nebat bitirmek suretiyle de yerden rızıklandırdıklarına inanmakla dalâletten kurtulmuşlardır. İmansızlar da bu gerçeği inkar ettikleri için dalâlete düşmüşlerdir.

Ayrık şartlı kıyaslara Hz. Peygamberin şu hadisini örnek verebiliriz:

Bir adam, Hz. peygamber (sav) e “Anne babanın çocukları üzerindeki hakkı nedir?” diye sordu.

*Hz. peygamber: “Onlar (senin) ya cennetin ya da cehennemindir” buyurdu.*⁵³ Bu hadisi ayrıık şartlı kıyas formunda şu şekilde ele alabiliriz:

Çocuklar anne ve babanın ya cenneti ya da cehennemidir.

Çocuklar anne ve babanın cennetidir.

O halde çocuklar anne ve babanın cehennemi değildir.

Çocuklar anne ve babanın ya cenneti ya da cehennemidir.

Çocuklar anne ve babanın cehennemidir.

O halde çocuklar anne ve babanın cenneti değildir.

Çocuklar anne ve babanın ya cenneti ya da cehennemidir.

Çocuklar anne ve babanın cenneti değildir.

O halde çocuklar anne ve babanın cehennemidir.

⁴⁹ Emiroğlu, İ. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999, s. 192.

⁵⁰ Gazâlî, *Kıstas ’ul-Mustakim*, s. 57,59.

⁵¹ Sebe’, 34/24.

⁵² Gazali, *age.*, s. 57; Refik Acem, *el-Mantık inde’l Gazali*, s. 165.

⁵³ *Seçme Hadisler* s. 138.

Çocuklar anne ve babanın ya cenneti ya da cehennemidir.

Çocuklar anne ve babanın cehennemi değildir.

O halde çocuklar anne ve babanın cennetidir.

Bazı önermelerle kurulmuş ayrıklı şartlı kıyaslar, dört farklı şekilde sonuç vermektedir. Örneğimize baktığımızda dört farklı geçerli sonuçla karşılaştığımız görülür.

3. Zincirleme kıyas

Bu tür kıyaslar ard arda gelen birçok kıyastan meydana gelir. Birinci kıyasın sonucu onu takip eden kıyasın öncüllerinden biri olur.⁵⁴

Zincirleme kıyasa Hz. Peygamberin şu hadisi örnek verilebilir:

“Allahu Teâlâ bir kulu helâk etmek istediğinde ondan hayâyı alır. Hayâ ondan alınınca, onu en fena, menfur (bir insan) bulursun. Onu en fena bir insan bulunca, ondan emanet de alınır. Ondandır emanet alınınca, onu en hain bulursun, onu hain bulunca, ondan rahmet çekilip alınır, ondan rahmet alınınca, onu kovulmuş ve lânetlenmiş bulursun. Onu kovulmuş ve lânetlenmiş bulunca da, İslâm bağı ondan alınır, İslâm ile ilişkisi kesilir.”⁵⁵ Aslında bu hadisin cümleleri alt alta sıralandığında sadece sonucu zikr edilmemiş bir zincirleme kıyas karşımıza çıkar. Şöyle ki;

Allah bir kulu helâk etmek istediğinde ondan hayâyı alır.

Allah kuldân hayâyı alınınca, onu en fena, menfur (bir insan) bulursun.

Onu en fena bir insan bulunca, ondan emanet de alınır.

Ondan emanet alınınca, onu en hain bulursun.

Onu hain bulunca, ondan rahmet çekilip alınır.

Ondan rahmet alınınca, onu kovulmuş ve lânetlenmiş bulursun.

Onu kovulmuş ve lânetlenmiş bulunca da, İslâm bağı ondan alınır, İslâm ile ilişkisi kesilir.

O halde Allah bir kulu helak etmek istediğinde onun İslâm ile bağını keser.

Sonuç

Yüklemlili kıyaslar Aristoteles, şartlı kıyaslar ise Stoacılar tarafından ilk defa sistemli olarak ele alınıp incelenmiştir. Fakat kıyas şekillerinin sistemli bir şekilde olmasa da Aristoteles'ten önce kullanıldığı bilinmektedir. Gazâlî, kıyas şekillerinin vahiy kaynaklı olduğunu ifade ederek, bunların doğruyu yanlıştan ayıran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan “kıstas-ı müstakim” olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “kıstas-ı müstakim”, Allah'ın Kur'an'da indirdiği ve kendisiyle Hz. Muhammed'e ölçmeyi öğrettiği yüklemlili kıyasın üç şekli, bitişik şartlı ve ayrıklı şartlı kıyaslardır. Bu şekilleri ortaya koyan Allah, öğreten Cebrail, ilk defa kullananlar da peygamberlerdir. Bunları daha çok Hz. İsa ve Hz. Muhammed kullanmış olmakla beraber onlardan önce de bazı kavimlerin âlimleri bunları farklı isimler altında kullanmışlardır. Fakat onlar da kıyas şekillerini İbrahim ve Musa (a.s)'ın suhurlarından öğrenmişlerdir. Gazalî'nin kıyas şekillerini Kur'an kaynaklı görmesi ve bazı peygamberler tarafında kullanıldığını ifade etmesi, ayrıca kıyas şekillerinde Kur'an ve hadislere aykırı bir şeye rastlamadığını ifade etmesi son derece önemlidir. Bilindiği gibi Hz. Peygamberin peygamberliği gibi getirdiği mesaj da evrenseldir, bütün insanlığı aydınlatıcı bir özelliğe sahiptir. Hz. Peygamberin peygamberliğinin ve mesajının evrenselliğini ortaya koymak için elbette hadislerini kıyas formuna sokmak gerekmez. Ancak mantığın ilkeleri gibi kıyasın şekillerinin de evrenselliği göz önünde bulundurulduğunda Hz. Peygamberin hadislerinin kıyasla ifadesinin de önemi ortaya çıkar.

Tebliğimizde Kur'an ve Hz. Peygamberin hadislerinden hareketle sunduğumuz, yüklemlili kıyasın şekilleri, bitişik şartlı, ayrıklı şartlı ve zincirleme kıyasların örneklerine bakıldığında kıyasın kurallarına uygun bir takım sonuçlara varıldığı görülür. Varılan sonuçlar Kur'an ve Hz. Peygamberin hadislerinde iletmek istenen mesajı son derece anlaşılır bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Peygamberin mesajının

⁵⁴ Öner, N., *age.*, s. 142-143.

⁵⁵ *Seçme Hadisler*, s. 56.

evrenselliğinin ortaya konması ve yaygın bir şekilde anlatılmasında mantığın özellikle de kıyasın şekil ve çeşitlerinin katkı sağlayabileceği kanaatindeyiz. Hemen şunu ifade etmek gerekir ki, bu çalışmada Kur'an'ın ayet ve Hz. Peygamberin hadislerinden sadece bazıları seçilmiştir. Kıyasın farklı şekillerine uygulanabilen yüzlerce ayet ve hadis tespit edilebilir.

KAYNAKÇA

- Acem, Refik, *el-Mantuk İnde'l Gazâlî*, Beyrut 1989.
- Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.
- , "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas'ın Kur'an'a Uygulanması" *İslam Felsefesinin Sorunları*, Ankara 2003.
- , "Kıyasın Hz. Peygamberin Hadislerine Uygulanması Üzerine Bir Deneme", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Ankara 2007.
- el-Katibi, Necmeddin, *Risaletü'ş Şemsiyye, Islamic Philosophy* içinde, Frankfurt 2000, C. 89.
- el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980.
- Emiroğlu, İ. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999.
- , *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
- Fârâbî, *Kitabu Kıyasi's Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990.
- Gazâlî, *el-Mustasfa*, Mısır, h.1322.,
- , *Esasu'l Kıyas*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993.
- , *Kıyasu'l Mustakim*, Mısır 1900.
- , *Mekasıdu'l Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961.
- , *Mi'yarü'l İm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961.
- , *Mihakkü'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994.
- , *Miracussalikin*, Resail'in içinde, Beyrut, trhz.
- İbn Sina, *Necat*, (tahk. el-Kurdi Muhyiddin Sabri) Mısır, h.1331.
- İbn Hazm, *et-Takrib li'l Hadd'il-Mantık ve'l Madhal ileyhi*, (tahk. İhsan Abbas), Beyrut, trhz.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996,
- Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996,
- Riyazu's-salihin* (çev. Kıyamüddin Bulsan, Hasan Hüsnü Erdem), *Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.* C.I, C. III, Ankara 1990.
- Seçme Hadisler* (tashih Abdil Aktaş) *Diyanet İşleri Baş. Yay.*, Ankara 2000.
- Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 2003.
- , *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003,